

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ Προοπτικές τής έρευνας

Χαρακτηρίζω οθωμανικό τὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ ποὺ εἶναι γραμμένο σὲ τουρκικὴ γλῶσσα εἴτε μὲ ὀθωμανικοὺς εἴτε μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες. Τὸ ὀθωμανικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τῆς Ἑλλάδας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σώματα:

I. Ὑλικὸ ποὺ μᾶς κληροδότησε ἡ ὀθωμανικὴ κατοχὴ τῶν τεσσάρων αἰώνων. Οἱ μεγάλες ἀρχεῖακὲς ἐνότητες, ποὺ διασῶζονται σήμερα, ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ λειτουργία τῆς ἐπαρχιακῆς διοικητικῆς μηχανῆς στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

II. Ὑλικὸ ποὺ ἔφεραν οἱ τουρκόφωνοι πρόσφυγες μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ 1924. Πρόκειται κυρίως γιὰ κώδικες κοινοτικούς, ἐκκλησιαστικούς καὶ σχολικούς ποὺ σκιαγραφοῦν τὴ ζωὴ τῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

I

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ «ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ» ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ

Ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία μᾶς κληροδότησε ὀρισμένα ἀρχεῖα, κατάλοιπα τῆς διοικήσεως τῆς. Στὶς περιοχὲς ποὺ ἐπαναστάτησαν τὸ 1821 καὶ ἀπελευθερώθηκαν δὲν σώθηκαν κατὰ κανόνα μεγάλα ἀρχεῖακὰ σύνολα, πιθανότατα ἐξαιτίας τοῦ μακροχρόνιου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα. Ἡ καταστροφὴ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τῶν μετεπαναστατικῶν γενεῶν, τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν ἐχθρότητά τους πρὸς ὅ,τι σχετιζόταν μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς¹.

Περὶσώθηκαν ὀρισμένα μεράτια, φερμάνια, χοτζέτια σὲ μεγάλες μονές, μὲ τὰ ὁποῖα τοὺς παραχοροῦνταν προνόμια καὶ φορολογικὲς ἀπαλλαγές. Παρόμοια ὀθωμανικὰ διοικητικὰ ἔγγραφα διασώθηκαν καὶ στὶς νησιωτικὲς κοινότητες ἀνάμεσα σὲ ἑλληνικοὺς κώδικες καὶ ἔγγραφα², ὅπως ἐπίσης διασώθηκαν καὶ ὅσα παροχετεύθηκαν σὲ οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα, ποὺ πέρασαν ἀργότερα σὲ μεγάλες δημόσιες συλλογές. Ἔτσι σήμερα ἔχουμε

1. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, «Πηγὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας», *Νέα Ἑστία* 39 (1946), 106-108, 156-158· τοῦ ἴδιου, «Νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές», *Νέα Ἑστία* 33 (1943), 811. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Τὰ ἀρχεῖα καὶ ἡ ἐθνικὴ μᾶς ἱστορία», *Κρητικὴ Ἑστία*, περ. Β', Ἰούν. 1972, τεύχ. 198, 99-102· τοῦ ἴδιου, «Περὶ ἀρχείων ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς ἀρχεῖακῆς ὑπηρεσίας», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 1Α' (1956), 1-32.

2. Δ. Α. Ζακυθινός, «Παλαιογραφικαὶ ἐρευναι εἰς τὰς Κυκλάδας», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 5 (1965), 715-736. Τοῦ ἴδιου, «Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περικλέους Ζερλέντη», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 13 (1937), 230-304. Τουρκικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τῶν Κυκλάδων ἔχει μικροφωτογραφηθεῖ ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ καὶ Παιλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας.

άρκετες εκατοντάδες όθωμανικά έγγραφα³: α) στην 'Ιστορική και 'Εθνολογική 'Εταιρεία όπου φυλάσσεται τὸ ἀρχεῖο Περούκα. Περιλαμβάνει ἔγγραφα πὸ ἀφοροῦν τὸ ἄργος γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 18ου αἰῶνα ὡς τὶς παραμονὲς τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης· β) στὴν 'Εθνικὴ Βιβλιοθήκη ὅπου εἶναι κατατεθειμένο τὸ ἀρχεῖο Χότζη, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει κυρίως πατριαρχικὰ τακρίρια· γ) στὸ μουσεῖο Μπενάκη ὅπου βρίσκονται τὸ ἀρχεῖο Λόντου καὶ δ) διάφορα φερμάνια στὰ Γενικὰ Ἄρχεῖα τοῦ Κράτους.

Αὐτὴ τὴν τύχη εἶχαν τὰ ἀρχεῖα τῆς παλιᾶς Ἑλλάδας. Ἀντίθετα, ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ ἄφθονο σώθηκε στὶς περιοχὲς πὸ ἀπελευθερώθηκαν τὸ 1912, ὅποτε μὲ τὴν γοργὴ προέλαση τῶν Ἑλλήνων δὲν πρόλαβαν οἱ Τούρκοι νὰ πάρουν καὶ τὰ ἀρχεῖα τους ὅπως ἔγινε, π.χ., τὸ 1881 μὲ τὸ ἀρχεῖο τῆς Θεσσαλίας πὸ μεταφέρθηκε στὴν Κοζάνη. Ἔτσι περιήλθαν στὰ χέρια μας τουρκικὰ ἀρχεῖα ἀπὸ τὴν Κρήτη, Χίο, Καστοριά, Ἰωάννινα, Κοζάνη, Βέροια, Θεσσαλονίκη καὶ ἄλλοι. Σήμερα ὁμως δὲν σώζονται ὅλα. Ἄλλα καταστράφηκαν στὶς περιπέτειες τῶν βαλκανικῶν πολέμων, ὅπως π.χ. τὸ ἀρχεῖο τῆς Κοζάνης, πὸ τὸ μεγαλύτερο τοῦ μέρους κήκε τὸ 1912, καὶ ἄλλα πάλι στὰ χρόνια τῆς κατοχῆς καὶ τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἀρχεῖου τῆς Καστοριάς πὸ κήκε τὸ 1943 στὴν πυρκαγιά πὸ ἀποτέφρωσε τὸ δικαστήριον.

Σήμερα διατηροῦνται, ἀπὸ τὶς διαφορὲς καταστροφὲς πὸ κατὰ καιροὺς ὑπέστησαν, τὰ ἑξῆς μεγάλα σύνολα⁴, τὰ ὁποῖα ἀναφέρω συνοπτικὰ:

- α) Ἱστορικὸ Ἄρχεῖο Κρήτης στὰ Χανιά⁵
- β) Ἱστορικὸ Ἄρχεῖο Ἡρακλείου⁶
- γ) Ἄρχεῖο Βέροιας⁷
- δ) Ἱστορικὸ Ἄρχεῖο Κοζάνης⁸
- ε) Ἄρχεῖο Σάμου
- ζ) Ἱστορικὸ Ἄρχεῖο Μακεδονίας στὴ Θεσσαλονίκη⁹.

3. Ἀναφέρουμε μόνο ἐνόητες καὶ ὄχι τὰ σκόρπια καὶ μεμονωμένα ἔγγραφα.

4. Σημειώνονται μόνο τὰ σύνολα πὸ ἀποτελεσαν ἀρχεῖακὴ ὑπηρεσία. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Διάγραμμα τῶν ἀρχεῖακῶν πηγῶν τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, Ἀθήνα, Καραβίας, 1977.

5. Τὸ ὕλικὸ τοῦ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων 1821-30, 1833, 1866-69 κ.έ. Εἶναι ἀταξινόμητο. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Γενικὴ κεφαλαιώδης καταγραφὴ τῶν ἐν τῷ Ἱστορικῷ Ἄρχεῖῳ Κρήτης ἀρχείων καὶ ἀντικειμένων μουσεῖου*, Χανιά 1933. Ν. Ι. Παπαδάκης, *Τὸ ἔργον τοῦ Ἱστορικοῦ Ἄρχεῖου Κρήτης*, Χανιά 1934· τοῦ ἴδιου, «Ἱστορικὰ Ἄρχεῖα Κρήτης 1204-1915», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνογραφικῆς Ἐταιρείας* 8 (1922), 333-367. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Τὰ Ἱστορικὰ καὶ Μοναστηριακὰ Ἄρχεῖα τῆς Κρήτης», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 2 (1939), 505-526.

6. Ν. Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης*, τ. Α' (1657-1672), Ἡράκλειο Κρήτης 1975, τ. Β' (1672-1694), 1976, τ. Γ' (1694-1715), 1978, τ. Δ' (1715-1752), 1984, τ. Ε' (1752-1765), 1985. Περιλαμβάνει τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἱεροδικείου (1645-1866), τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μεταφραστικοῦ Γραφείου Ἡρακλείου (1899-1933), τὸ ἀρχεῖο τῆς Ὀρφανικῆς Τράπεζας Ἡρακλείου, ὅπως καὶ τοὺς κώδικες τριῶν Τούρκων συμβολαιογράφων τοῦ Ἡρακλείου.

7. Ι. Βασδραβέλλης, *Ἱστορικὸν Ἄρχεῖον Βερροίας. Ἐκλογαί*, Θεσσαλονίκη 1943· τοῦ ἴδιου, *Ἱστορικὰ Ἄρχεῖα Μακεδονίας Β' Ἄρχεῖον Βερροίας - Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954. Περιλαμβάνει 60 ἱεροδικαστικὸς κώδικες πὸ καλύπτουν τὰ ἔτη 1595-1889.

8. Α. Σιγάλας, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α. Ἄρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, 89-93, 101-108. Σήμερα σώζονται 39 συνολικὰ κώδικες. Οἱ ὀκτὼ ἀφοροῦν τὴν περιοχὴ Κοζάνης καὶ οἱ τριάντα ἕνας τὴ Θεσσαλία. Εἶναι ἱεροδικαστικὰ τεφτέρια καὶ κτηματολογικὰ βιβλία.

9. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *Ἱστορικὰ Ἄρχεῖα Μακεδονίας. Α' Ἄρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912)*, Θεσσαλονί-

Θά σταθῶ λίγο σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο δίνοντας σύντομα σὲ μεγάλες ἐνότητες τὰ περιεχόμενά του γιὰ νὰ φανεῖ τὸ προφίλ ἑνὸς λίγο πολὺ καταταγμένου τουρκικοῦ ἀρχείου, καθὼς παρακάτω θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ χρησιμότητα καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ ὕλικου αὐτοῦ στὴν ἱστορικὴ σύνθεση τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας¹⁰.

Τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας περιλαμβάνει:

α) Τὰ Ἱεροδικαστικά ἀρχεῖα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τοὺς γύρω καζάδες (Κιλκίς, Κατερίνη, Κασσανδρα). Ἀπὸ τὸ Ἱεροδικαστικὸ ἀρχεῖο τῆς Θεσσαλονίκης σώθηκαν 337 κώδικες ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο 1694-1912.

β) Τὰ δικαστικά καὶ συμβολαιογραφικά ἀρχεῖα τοῦ βιλαετίου Θεσσαλονίκης. Ἀναφέρονται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. (1877-1912).

γ) Τὰ διοικητικά ἀρχεῖα τοῦ βιλαετίου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν λοιπῶν καζάδων (1875-1912).

δ) Τὰ κτηματολογικά καὶ φορολογικά ἀρχεῖα, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν καὶ τὰ βιβλία διαχείρισης τῶν βακουφῶν τῆς Μακεδονίας (1858-1912).

Πέρα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀρχειακὲς μονάδες ποὺ ἀναφέρθηκαν, μικρὰ ἀρχειακὰ σύνολα μὴ ἐνταγμένα σὲ κάποιο ἀρχεῖο ὑπάρχουν σὲ μοναστήρια, κοινότητες, ἐκκλησίες, βιβλιοθήκες, δημόσιες ὑπηρεσίες, μουσεῖα, ἰδρύματα, καθὼς καὶ σὲ χέρια ἰδιωτῶν. Αὐτὰ τὰ ἄγνωστα μικρὰ ἀρχειακὰ σύνολα κινδυνεύουν νὰ μείνουν ἀνενεργὰ καὶ αὐτὰ πρέπει καταρχὴν νὰ διαφυλάξουμε, καταγράφοντάς τα, ἀφοῦ ὅσα σύνολα βρίσκονται μέσα στοὺς ὀργανισμοὺς τῶν Ἀρχείων τουλάχιστον εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς προσιτὰ καὶ δὲν πρόκειται νὰ καταστραφοῦν.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Τὸ ἀρχειακὸ ὕλικὸ τῆς Ἑλλάδας εἶναι ποικίλο. Ὑπάρχει ἕνα πλῆθος λυτῶν ἐγγράφων κάθε λογῆς, ἀπὸ ταπιά καὶ ἀποδείξεις πληρωμῆς φόρου μέχρι φερμάνια, χοτζέτια κλπ. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὅμως θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς σειρές. Οἱ σειρές ποὺ ὑπάρχουν στὶς μεγάλες ἀρχειακὲς μονάδες, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, περιλαμβάνουν:

Α) Ἱεροδικαστικά τεφτέρια (σιτζιλία)

"Ἄν θέλαμε χονδρικά νὰ δώσουμε τὴν τυπολογία τῶν ἐγγράφων ποὺ περιέχουν θὰ λέγαμε ὅτι περιλαμβάνουν δύο κατηγορίες ἐγγράφων¹¹.

κη 1952: τοῦ ἰδίου, «Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας Α', Ἀρχεῖον Ἱεροδικείου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1941-52), 89-128.

10. Τὰ τουρκικά ἀρχεῖα δὲν ἀποτελοῦν ἐξάιρεση στὴν ἀρχειακὴ μας ἱστορία. Εἶναι ἀταξινόμητα, ἀκαταλογράφητα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄγνωστα. "Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς μερικά διαγράμματα τουρκικῶν ἀρχείων ποὺ μᾶς εἶναι γνωστά — τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ προπολεμικὰ δημοσιεύματα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ συγγραφεῖς τοὺς ζητοῦσαν τὴ δημιουργία φορέα — τὸ σύνολο τοῦ τουρκικοῦ ἀρχειακοῦ ὕλικου τῆς Ἑλλάδας παραμένει ἄγνωστο.

11. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν σιτζιλιῶν βλ. L. Fekete, *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába* (Εἰσαγωγὴ στὴν τουρκικὴ διπλωματικὴ τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν Οὐγγαρία), Βουδαπέστη 1926. Γνωστὲς μᾶς ἐκδόσεις σιτζιλιῶν μὲ μορφὴ regestes εἶναι H. W. Duda - G. D. Galabov, *Die protokollbücher des Kadimates Sofia*, Μόναχο 1960, καθὼς καὶ Halit Ongan, 1 numarali Ankara sicilinin son Evahir-i Muharrem 992 (12 Şubat 1584) tarihi ile bu Sicilin ile 1 Muharrem

1) Τα διατάγματα τής κεντρικής εξουσίας (φιρμάνια, μεπεράτια, μπουγιουρντιά), όλα όσα στέλλονταν στον καθή και σε άλλες τοπικές αρχές για να γνωστοποιηθούν στον πληθυσμό¹². Αυτά αφορούσαν άλλοτε σε ειδικά τοπικά ζητήματα όπως ή ρύθμιση τής φορολογίας, ή απογραφή τής παραγωγής και του πληθυσμού και άλλοτε σε γενικότερα, όπως π.χ. διαταγές γενικής έπιστράτευσης, κήρυξη πολέμου κλπ. Στην κατηγορία αυτή καταγράφονται επίσης και οι άπαντήσεις τής κεντρικής πύλης σε προσφυγές, διαμαρτυρίες και αιτήσεις που τής απήρθυναν ιδιώτες ή κοινότητες. Τα τεφτέρια αυτά έχουν έπιγραφές sicill-i enâmîr - i serif - i 'âlisân (=σιγγίλλιο τών ιερών ύψηλών διαταγών).

2) 'Αποφάσεις δικαστικές ποινικού ή άστικού περιεχομένου, όπως και έρονομικές γνωματεύσεις του καθή (hiçcet, i'lam) για διάφορα θέματα του δημοσίου και ιδιωτικού βίου. 'Εδώ καταχωρούνται όλες οι περιπτώσεις οικονομικού, κοινωνικού, άκόμη και προσωπικού χαρακτήρα που άπαιτούν κάποιου είδους διαιτησία. Ειδικότερα ύπάγονται τα ύπομνήματα ή πρωτόκολλα άστικων ύποθέσεων, δηλαδή πωλήσεις, ανταλλαγές, μισθώσεις, διακανονισμοί οικογενειακών σχέσεων, άπογραφές περιουσιών, έκδικαση κλοπών, έγκλημάτων κλπ.

Πριν αναφερθούμε στην άξια του ύλικου αυτού πρέπει ίσως να ύπογραμμίσουμε το έξή: Πρόκειται για άρχείο του κυρίαρχου, άρχείο τής διοικητικής του μηχανής που άποτυπώνει άμεσα τις σχέσεις και τή μορφή άσκησης εξουσίας. Δεν είναι το είδωλο που σχηματίζεται στην έλληνική πηγή ή στην έκθεση του ξένου διπλωμάτη ή περιηγητή. 'Αλλά άς μιλήσουμε γι' αυτό, που σήμερα είναι το ζητούμενο από τήν ιστοριογραφία, τήν πληροφοριοδοτική ικανότητα του ύλικου σε σχέση με μιá νέα θεματολογία, ή όποια άσχολεϊται με τις συμπεριφορές συνόλων κι όχι με τις εξαίρέσεις, που ένδιαφέρεται για το τυπικό και τους μηχανισμούς.

Τα σιτζίλια προσφέρουν έξαιρετικά ένδιαφέροντα στοιχεία για τήν περίοδο μετά τήν παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος. Τα έροδικαστικά άρχεία δίνουν σειρές στοιχείων για γαιοπρόσοδο, έγγειο ιδιοκτησία και καθεστώς γαιών, για άγροτική παραγωγή και φορολογία, για πληθυσμό. Δίνουν δυνατότητες για τή διερεύνηση τής ύπαρξης άγοράς, βιοτεχνίας, έμπορίου, για τήν στρατηγική τών κεφαλαίων κλπ.¹³ Είμαι πρώτης τάξεως πηγή για να μελετηθούν θέματα γύρω από τή ζωή και τή λειτουργία συλλογικών σωμάτων (συντεχνίες, κοινότητες) ή να μελετηθεί ή κοινωνικο-οικονομική κατάσταση τών άστικων πληθυσμών¹⁴. Μέσα από τα διάφορα έροδικαστικά έγγραφα μπορούν να μελετηθούν οι

997 (20 Kasim 1588) Ankara 1958. Του ίδιου, *Ankara'nin İki Numaralı Şer'iyе Sicillі*, Άγκυρα 1974. Baltacı Cahid «Şer'iyye sicillerinin tarihsel ve Kültürel önemi», στον τόμο *Osmanlı arşivleri ve Osmanlı araştırmaları sempozyumu*, İstanbul 17-19, V. 1985, 127-132.

12. Στην πρωτεύουσα του κάθε πατζακίου ό καθής με τον σαντζάκμπε ήταν οι άποδέκτες και οι έκτελεστές τών διαταγών τής 'Υψηλής Πύλης και του Σουλτάνου. Όλες οι διαταγές του Κέντρου για να λάβουν ισχύ καταγράφονταν στους κώδικες τών κατά τόπους έροδικείων. Άπό τήν άλλη ως εκπρόσωποι του Σουλτάνου ήταν για τήν έπαρχία τους οι ρυθμιστές ίσορροπιών ανάμεσα σε δύο αντίπαλες κοινωνίες, κατακτητική και κατακτημένη.

13. Christo Gandev, «L'apparitions des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord ouest au cours du XVIII siècle», *Études historiques* 1 (1960), 220. Βασίστηκε σε σιτζίλια του Vidin του 18ου αιώνα για να μελετήσει τήν δημιουργία τσιφλικιών, τήν άνοδο τής μεσαίας τάξης και τις άπαρχές του καπιταλισμού στα Βαλκάνια. R. Jennings, «Loans and credit in early 17th century. Ottoman judicial records: the sharia court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of Orient*, 16/2-3 (1973), 168-216.

14. Elena Grozdanova, *Bulgarskata selska, obština prez XV-XVIII vek* ('Η βουλγαρική άγροτική κοινότητα,

μορφές τής παρέμβασης τής κοινότητας στο κύκλωμα τής οικονομίας μέσω του δικαίου και τής άγοράς¹⁵.

Άπό τις καταγγελίες για υπερβάσεις σε θέματα φορολογίας καθώς και από τις παραστάσεις κοινοτήτων προς την κεντρική έξουσία μπορεί να φωτιστούν θέματα όπως ή στάση των φορολογουμένων ως συνόλου ή ως ατόμων άπέναντι στο φόρο που επιβάλλει ή κατακτητική κοινωνία και να έρμηνευθούν φαινόμενα όπως ή διακίνηση πληθυσμού, ή άλλαγή θρησκευτικής πίστης κλπ. Σειρές εγγράφων που περιέχουν πληροφορίες για πωλήσεις σπιτιών, καταστημάτων, για καταγραφές περιουσιακών στοιχείων, διαθήκες. Διαφωτίζουν θέματα επαγγελματικής διαφοροποίησης, κοινωνικής διαστρωμάτωσης του άστικού πληθυσμού. Με τέτοιο υλικό δούλεψε συναφή θέματα τής βαλκανικής πόλης ό Ν. Todorov και ή Suraiya Faroqui¹⁶.

Πλουσιο έξάλλου είναι το υλικό για θέματα που άφορούν την ιστορία τής εκκλησίας, στην άπονομή δικαιοσύνης, στις πολλαπλές νομικές σχέσεις ανάμεσα σε κατακτητή και ύπόδουλο. Άλλά και για τή συμβαντολογική ιστορία τα ντοκουμέντα των ιεροδικαστικών άρχείων είναι πολύτιμα. Καταγράφουν τα περισσότερα πολεμικά γεγονότα τής Βαλκανικής χερσονήσου που συνέβησαν άπό τα τέλη του 17ου αι. ως το 1912 καθώς και τους άπόηχους των συγκρούσεων τής όθωμανικής αυτοκρατορίας με τις άλλες δυνάμεις¹⁷.

Β) Κτηματολογικά και φορολογικά βιβλία

Πριν όμως άρχίσουμε τήν περιγραφή τους ή προχωρήσουμε στην άνάλυση των προοπτικών που άνοίγονται στην έρευνα είναι άπαραίτητο να αναφερθούμε στους λόγους που επέβαλαν τήν εμφάνισή τους στη διοικητική μηχανή τής όθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η κατάργηση των τιμαριών άπό τον Μαχμούτ Β' (1808-1839) άφησε στα χέρια του κράτους μεγάλες εκτάσεις γης που έπρεπε το ίδιο να τις διαχειριστεί. Νομικά ή γη άνηκε

15ος-18ος αι.). Σόφια 1979. Είναι ένα βιβλίο σχετικά με τήν ιστορία τής αυτοδιοίκησης στα βουλγαρικά έδάφη τής όθωμανικής αυτοκρατορίας και βασίζεται κυρίως σε σιτζίλια, όπως έξάλλου και διάφορες άλλες εργασίες, π.χ. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorlugunda Ayanlık*, Άγκυρα 1978. Joseph Kabrda, «Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie», *Archiv Orientalni*, 23 (1955), 329-392 και 642-43 κ.ά. R. Jennings, «Women in early 17th century ottoman judicial records - the Sharia court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of Orient* 18/1 (1975), 53-114.

15. Evgenij Radușev, «Les depenses locales dans l'empire ottoman au XVIIIe siècle (selon des données de registres de cadis de Ruse, Vidin et Sofia)», *Études Balkaniques* 16 (1980/3). Έπεξεργάζεται θέματα σχετικά με τήν πρακτική που άκολουθεί ή έπαρχιακή διοίκηση σε οικονομικά θέματα, βασισόμενος στις καταγραφές έξόδων-έσόδων των καζάδων. Ό Radușev πιστεύει ότι τα έξοδα των διαφόρων καζάδων είναι συνέπεια των μεγάλων άλλαγών που επήλθαν στην όθωμανική αυτοκρατορία με τήν παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος. Ό κάθε σαντζάκμπεης πρέπει να πληρώσει τους martolos, τις φρουρές γενιτσάρων, τα προσωπικά έξοδά του. Τα έξοδά του προέρχονται άπό ένα πολύπλοκο φορολογικό σύστημα με πολλούς φόρους έκτακτους που είναι άρκετά άγνωστοι άκόμη στην βιβλιογραφία.

16. Βλ. τα άρθρα του Ν. Todorov στον τόμο *La ville balkanique sous les Ottomans (XV-XIXe s.)*, στη σειρά Variorum Reprints, Λονδίνο 1977· του ίδιου, *Η βαλκανική πόλη (15ος-19ος αι.). Κοινωνικο-οικονομική-δημογραφική άνάπτυξη*, Άθήνα 1986. Έπίσης Abdul Karim Rafeq, «The law-court registers and their importance for a socio-economic and urban study of Ottoman Syria», στον τόμο *L'espace social de la ville arabe* (έκδ. D. Chevallier), Παρίσι 1979, 51-58. Suraiya Faroqui, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia: trade, crafts and food production in an urban setting. 1520-1650*. Λονδίνο 1984· τής ίδιας, *Men of modest substance, House owners and house property in seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Λονδίνο 1987.

17. Aleksandar Matkovski, *Turski izvori za ajdustst voto i aramistvoto vo Makedonija, 1700-1725* (Οι τουρκικές πηγές για τις επαναστατικές κινήσεις των χαιντούκων στην Μακεδονία), Σκόπια 1973.

ακόμα στο κράτος, αλλά έπρεπε να κανονιστούν οι όροι της χρήσης του¹⁸. Καταρχήν η κυβέρνηση επιθυμούσε να ασκήσει πλήρη έλεγχο στις κρατικές γαίες (miri)¹⁹, δέ διέθετε όμως τον κατάλληλο μηχανισμό για να αναλάβει μια τέτοια τεράστια επιχείρηση. Πήρε λοιπόν ορισμένα μέτρα προσβλέποντας σε ριζικότερες αλλαγές στο μέλλον. Καταρχήν επέβαλε πλήρη έλεγχο στα βακουφικά κτήματα και επανέφερε στην κατοχή του κράτους τις κοινοτικές γαίες. Κατήργησε διάφορες φορολογικές απαλλαγές που είχαν δοθεί στο παρελθόν ως αντάλλαγμα υπηρεσιών προς το κράτος, έφεσον τώρα είχαν δημιουργηθεί ειδικές κρατικές υπηρεσίες γι' αυτό το σκοπό. Κατήργησε επίσης το iltizam (ένουκιαση φόρων) και έφάρμοσε ένα φόρο ένιαιο για όλους, τη δεκάτη. Για να ετοιμάσει το νέο σύστημα γαιοκτησίας και φορολογίας άρχισε το 1846-47 άπογραφή της γής, δηλαδή προχώρησε στην κατάρτιση κτηματολογίου.

Σήμερα στο τουρκικό άρχειακό ύλικό της Ελλάδας βρίσκουμε:

1) *Κτηματολογικούς κώδικες* στους οποίους καταγράφηκαν άστικά και άγροτικά κτήματα. Παλιά οι τίτλοι εκδιδονταν από τους σπαχήδες, αγιάνηδες ή από τους ένουκιαστές φόρων, όταν έπρόκειτο για δημόσιες γαίες (miri). Η έκδοση τίτλων που άφορούσε βακουφικά κτήματα γινόταν απ' τον έφορο (μουτεβελή) του κτήματος. "Όσον για τα κτήματα πλήρους κυριότητας (μούλκια), οι άγοραπωλησίες γίνονταν παρουσία του καδή που έξεδιδε και τα πωλητήρια έγγραφα, τα χοτζέτια, τα όποια ήταν συγχρόνως και τίτλοι.

Τα κτηματολογικά βιβλία που σώζονται είναι βασικά δύο ειδών²⁰:

α) Τα βιβλία yoklama όπου καταγράφονταν τα κτήματα ένός χωριού ή μιās πόλης κατά συνοικίες. Τα βιβλία yoklama περιλαμβάνουν σε στήλες το όνομα του ιδιοκτήτη, την τοποθεσία του κτήματος, το είδος του (σπίτι, στάβλος, άμπέλι, χωράφι, κήπος κλπ.), την κατηγορία του, δηλαδή αν ήταν τελείας ιδιοκτησίας (mülk), του δημοσίου (miri) ή βακουφικό (vakıf), τα σύνορά του, την έκτασή του και τον τρόπο με τον όποιο περιήλθε στην ιδιοκτησία του κατόχου του (κληρονομικά, με χρησικτησία κλπ.). Σημειώνεται επίσης ή αξία του κτήματος και τα έξοδα για την έκδοση του τίτλου. Τελευταία σημειώνεται ό αριθμός και ή χρονολογία του νεώτερου τίτλου, σε περίπτωση που το κτήμα μεταβιβαζόταν.

β) Τα βιβλία da'imi, καταρτιζονταν κάθε μήνα και σ' αυτά καταγράφονταν οι μεταβιβάσεις κάθε είδους άκινήτων για όλα τα χωριά και τις πόλεις που άνηκαν σε έναν καζά.

18. H. Inalcik, «Land Problems in Turkish History», *Muslim World*, 1955, 225-227. K. Karpat, «The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire», *Beginnings of Modernization in the Middle East of 19th Century*, (έκδ. W. R. Polk and R. L. Chambers) 1968, 84-90· του ίδιου, «The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908», *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), 257-258. Βλ. επίσης και O. L. Barkan, «Turk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi» (Το Τανζιμάτ στην ιστορία του τουρκικού άγροτικού δικαίου και ό άγροτικός νόμος του 1858), στον τόμο *Tanzimat*, Ίσταμπούλ 1940, p. 321-421· βλ. επίσης Mustafa Ali Mehmet, «Essais de réformes agraires en Turquie (XIXe-XXe siècles)», *Revue d'Études Sud-Est Européennes*, XXII/3 (1984), 259-265. Zefik Güran, «Tanzimat döneminde tarım politikası (1839-1876)», ('Η άγροτική πολιτική στην περίοδο του Τανζιμάτ), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, First International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Hacettepe University, Ankara July 11-13, 1977, Άγκυρα 1980, 271-277. Έπίσης Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, διδακτορική διατριβή, University of California, Los Angeles 1973.

19. F. C. Milkova, «Sur la teneur et le caractère de la propriété d'état des terres miriye dans l'empire ottoman du XVe au XIXe siècles», *Études Balkaniques*, 5 (1966), 143-144.

20. Περιγραφή των κτηματολογικών και φορολογικών κωδικών δίνει ό Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 8-10.

Είχαν για κάθε κτήμα τὰ ἴδια στοιχεία πού ἀναγράφονταν στὰ βιβλία *yoklama* καὶ ἀκόμη τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ χρονολογία τοῦ τίτλου μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε ἀποκτήσει τὸ κτήμα ὁ προηγούμενος κάτοχός του, καθὼς καὶ τὸ ποσὸ τῆς ἀγορᾶς τοῦ κτήματος, σὲ περίπτωση πού ὁ τελευταῖος κύριός του τὸ ἀποκοῦσε μὲ τὸν τρόπο αὐτό.

Βάσει τοῦ κτηματικοῦ νόμου *azazi kanunnamesi*²¹ πού συντάχθηκε τὸ 1858, «εἰς τὸ ἐξῆς πᾶς ὁ νεμόμενος δημοσίαν γῆν δέον νὰ εἶναι ἐφωδιασμένος μὲ ἐπίσημον τίτλον παρὰ τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου ἐκδιδόμενον, καλούμενον δὲ ταπού σενεδῆ καὶ φέροντα ἄνωθεν τὸν Αὐτοκρατορικὸν τουράν, ὀρισθέντος συνάμα, ὅτι πάντες οἱ νεμόμενοι τοιοῦτου εἴδους κτήματα δυνάμει παλαιῶν ἐγγράφων, ἐκδεδομένων παρὰ τῶν Σιπαχήδων ἢ τῶν εἰσπρακτόρων τούτων, ἔδει νὰ σπεύσωσιν ὅπως ἀνταλλάξωσι τὰ ἐγγραφα ταῦτα μὲ τὰ ἐπίσημα ταπού σενεδῆ. Οἱ ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους νομάρχαι (Βαλῆ), Ἐπαρχοὶ (Μουτεσσαρήφ) καὶ Ὑποδιοικηταὶ (Καϊμακάμ) συνάμα δὲ καὶ τὰ μέλη τῶν Διοικητικῶν Συμβουλίων ἐκάστου Νομοῦ (Βιλαγιέτ), Ἐπαρχίας (Σαντζάκ) καὶ Ὑποδιοικήσεως (Καζᾶ), ὡς ἐπίσης καὶ οἱ Οἰκονομικοὶ ἔφοροι ἐνετάλησαν καὶ κατέστησαν ὑπεύθυνοι, ὅπως μέσω τῶν Δημογεροντιῶν ἐκάστου χωρίου καὶ κωμοπόλεως εὐκολύνωσι καὶ ἐποπτεύωσι τοὺς ἐπὶ τῶν δημοσίων γαιῶν ταχθέντας τότε εἰδικούς ὑπαλλήλους (ἐραζι μεμουρού), ἵνα καταγράψωσιν οὗτοι ἀπάσας τὰς ὑπὸ τὴν διηνεκῆ νομὴν τῶν ἰδιωτῶν διατελούσας δημοσίας γαίας μετὰ τῶν συνόρων τῶν καὶ τοῦ ὀνοματεπωνύμου ἐνὸς ἐκάστου νομέως (μουτεσσαρήφ), ὡς καὶ τὰς εἰς τὴν ὀλομέλειαν τῶν κατοίκων ὀρισμένου χωρίου ἢ κωμοπόλεως ἀφειμένας καὶ λοιπὰς γαίας. Μετὰ τὴν τοιαύτην λεπτομερῆ καταγραφὴν τῶν δημοσίων ἐν γένει γαιῶν, ἐστέλλετο περιληπτικὴ κατάστασις ταύτης εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κεντρικὴν Διεύθυνσιν τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου, παρ' ἧς ἐξεδίδοντο οἱ ἐπίσημοι τίτλοι καὶ ἐστέλλοντο εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὅπως δοθῶσιν εἰς τοὺς εἰς οὖς ἀνήκον ἰδιώτας. Προκειμένου δὲ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ γίνῃ δικαιοπραξία τις (ἀγοραπωλησία, ὑποθήκη, δωρεὰ κτλ.) ἀφορῶσα τὰς δημοσίας γαίας, ἔκτοτε ἔθεσπίσθη, ὅτι ἐπὶ ποινῇ ἀκυρότητος τῆς δικαιοπραξίας δέον αὕτη νὰ συντελῆται δι' ἐπίσημου ὁμολογίας (τακρήρ) τῶν συμβαλλομένων μερῶν ἐνώπιον τῆς ἀρμοδίας Ἀρχῆς, καθότι, ἐπειδὴ ἡ καθαυτὴ κυριότης (ρεκαμπέ) τῶν τοιοῦτου εἴδους κτημάτων ἀνήκει τῇ Πολιτείᾳ, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ μὲ τὴν ἄδειαν ταύτης δέον πᾶσα τοιαύτη δικαιοπραξία νὰ γίνηται. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν νομίμων διατυπώσεων, τὴν κατάθεσιν τῆς προφορικῆς ὁμολογίας (τακρήρ) τῶν συμβαλλομένων μερῶν καὶ τὴν καταχώρισιν τῆς πράξεως ἐν τοῖς Βιβλίοις τοῦ Κτηματολογίου, στέλλεται κατὰ μῆνα μηνιαία περιληπτικὴ ἔκθεσις (κατάστασις) περὶ τῶν κατὰ τὸν καθ' ἕκαστον μῆνα γενομένων ἐπισήμως δικαιοπραξιῶν πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Διεύθυνσιν τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου, παρ' ἧς καὶ ἐκδίδονται οἱ ἐπίσημοι τίτλοι (ταπού σενεδῆ) οἱ διδόμενοι κατόπιν εἰς χεῖρας τῶν ἰδιωτῶν»²².

2) **Φορολογικοὶ κώδικες**, στοὺς ὁποίους καταγράφονταν οἱ ἀκίνητες περιουσίες γιὰ

21. Doreen Warriner, «The Real Meaning of the Ottoman Land Code», στὸ *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, ἔκδ. Charles Issawi, Σικάγο 1966, 73· βλ. ἐπίσης Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Σικάγο 1980, 199 κ.έ.

22. Ν. Π. Ἐλευθεριάδης, *Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ*, Ἀθήνα 1903, σ. 57-59· βλ. ἐπίσης Ὁθωμανικὸς κώδιξ (κανονναμέ) περὶ γαιῶν ἢ ἀφθάρτων κτημάτων μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ τουρκικοῦ, ὑπὸ Δ. Α. Κουμουδουράκη, Ἀθήνα 1863· καθὼς καὶ Δ. Νικολαΐδης, *Ὁθωμανικοὶ κώδικες, ἤτοι συλλογὴ ἀπάντων τῶν νόμων τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμῶν, ὁδηγῶν καὶ ἐγκυκλίων*, τ. Γ', Κωνσταντινούπολη 1890, 2946-2951.

φορολογικούς λόγους. Αυτοί είναι κυρίως τριῶν ειδῶν:

α) Τὰ «πρόχειρα» βιβλία (*müsvedde*): είναι τὰ πρῶτα βιβλία ποῦ πρόχειρα συντάσσαν οἱ ὑπάλληλοι-ἀπογραφεῖς. Ἀπὸ αὐτὰ προέρχονταν τὰ «ἐπίσημα» βιβλία (*esas* καὶ *hulâsa*). Τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων αὐτῶν μοιάζει μὲ ἐκεῖνο τῶν *esas*.

β) Τὰ «βασικά» βιβλία (*esas*), στὰ ὁποῖα εἶναι καταχωρισμένα τὰ κτήματα μὲ τὴ σειρὰ ποῦ ἀπογράφονταν. Μιὰ ἐπιτροπὴ κατέγραφε ἕνα πρὸς ἕνα τὰ ἀκίνητα —ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ πώλη ἢ ἀπογραφὴ γινόταν κατὰ συνοικία καὶ δρόμο—ἀναγράφοντας τὸ εἶδος τοῦ (σπίτι, κατάστημα), τὸ εἶδος τῶν γαιῶν (χωράφι, ἀμπέλι, λιβάδι) ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ χωριό, πολλές φορές τὴν ἔκτασή τους καθὼς καὶ ἄλλες λεπτομέρειες: τὰ σύνορα, τὸν ἰδιοκτήτη, τὴν ἀξία τοῦ ἀκινήτου καὶ τὸ φόρο ποῦ ἔπρεπε νὰ πληρῶνει κάθε χρόνο.

γ) Ἀπὸ τὰ *esas* βιβλία προέκυπτε τὸ τρίτο εἶδος φορολογικῶν βιβλίων, τὰ «συνοπτικά» (*hulâsa*)²³. Σ' αὐτὰ καταγράφεται ὅλη ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ κάθε φορολογούμενου ὅπου καὶ ἂν βρίσκονται τὰ διάφορα κτήματά του. Καταχωρίζονταν ἐπίσης στὴ μερίδα τοῦ φορολογουμένου κάθε μεταβολὴ ποῦ ἐπερχόταν στὴν ἰδιοκτησία ἀπὸ πώληση, ἀγορὰ ἢ κληρονομιά. Τὰ βιβλία αὐτὰ παραπέμπουν στὰ *esas*. Περιέχουν τὰ ἐξῆς στοιχεία: ὄνομα ἰδιοκτήτη, ἀρ. μητρώου, τοποθεσία, εἶδος τοῦ κτήματος, ἔκταση καὶ ἀξία του. Ὅταν πρόκειται γιὰ κτίριο ὁ φόρος εἶναι 5% ἐπὶ τῆς ἀξίας του, ἐνῶ γιὰ τὸ χωράφι εἶναι 4%.

3) *Βακουφικά*. Τὰ βακουφικά κτήματα καταγράφονταν σὲ ἰδιαίτερα βιβλία ἀπὸ τὸ 1826 ποῦ ἰδρύθηκε ἡ Διεύθυνση Βακουφίων καὶ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἀνέλαβε τὴ διαχείρισή τους²⁴. Κάθε κτῆμα καταχωροῦνταν χωριστὰ καὶ οἱ διάφορες μεταβολές ποῦ συνέβαιναν σημειώνονταν γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐγγραφή. Ἀργότερα τὰ βακουφικά κτήματα καταγράφονταν μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα κτήματα στὰ βιβλία τοῦ Κεντρικοῦ Κτηματολογίου κατὰ τὸ συνήθη τρόπο.

4) *Τριπλότυπα*. Πρόκειται γιὰ βιβλία μὲ στελέχη τῶν τριπλοτύπων προσωρινῶν τίτλων.

Ἀφοῦ περιγράψαμε σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς αὐτὸν τὸν τύπο ἀρχεϊακοῦ ὑλικοῦ, ἄς δοῦμε τι προοπτικὲς ἔρευνες ἀνοίγονται. Μέχρι σήμερα οἱ κώδικες αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τίτλων ἐλλείπει ἐθνικοῦ κτηματολογίου καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται γι' αὐτὸν τὸν σκοπό. Ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε μόνο μία ἐργασία βασίστηκε ἀποκλειστικὰ σὲ ὑλικὸ αὐτοῦ τοῦ τύπου· παρουσιάζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας²⁵. Πα-

23. Γιὰ τὸν ὄρο *hulâsa* βλ. Asparuh Velkov, *Vidove osmanoturski dokumenti prinoz kām osmanoturskata diplomatika*, Σόφια 1986, 18.

24. John Robert Barnes, *An Introduction to Religions foundations in the Ottoman Empire*, Leiden -E. J. Brill 1986, 119-153.

25. Β. Δημητριάδης, ὁ.π., 8-10. Ἐπίσης Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Τὰ κτηματολόγια τῆς Νισούρου κατὰ τὰ χρόνια τῆς δουλείας (1785-1945)*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Νισουριάκ* I (1987), Ἀθήνα 1987. Στὴ Βουλγαρία ἔχει ἀξιοποιηθεῖ τὸ ἀντίστοιχο ἀρχεϊακὸ ὑλικό. Στὶς ἐργασίες τῆς ἡ Slavka Draganova στηριζόμενη στὰ *üsür defterleri, arazi defterleri* καὶ *nüfus defterleri* διερευνᾷ θέματα κοινωνικῆς διαφοροποίησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. Βλ. Slavka Draganova, *Materiali za Dunavskija vilayet* ('Αρχεϊακὸ ὑλικό γιὰ τὸ βιλαέτι τοῦ Δούναβη), Σόφια 1980, 478. Τῆς ἰδίας, *Berkovskoto selo v navečerieto na ocovoždenija* (Τὸ χωριὸ Μπεργκοβίτσα στὶς παραμονές τῆς Ἀναγέννησης), Σόφια 1985, 198. Βλ. ἐπίσης τὰ ἄρθρα τῆς «Différenciation de fortune dans les villages de la Bulgarie du Nord-Est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle (d'après des registres ottomanes)», *Bulgarian Historical Review* 1980/2, 68-86, «De da production agricole, l'imposition fiscale et la différenciation sociale de la production paysanne en Bulgarie du Nord-Est

ρακάτω διατυπώνω πρόχειρα κάποιες σκέψεις μου γιὰ τὴ θεματολογία ποὺ βγαίνει ἀπ' αὐτὸ τὸ ὕλικο. Φυσικὰ μόνο ὡς παραδείγματα πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν. Λόγου χάρι εἶναι δυνατόν νὰ διερευνηθοῦν τὰ ἐξῆς θέματα ἀγροτικῆς οἰκονομίας:

1) Τὸ μέγεθος τῆς ἑκτασης τῆς οἰκογενειακῆς ἐκμετάλλευσης στὶς διάφορες περιοχές. Μὲ βάση τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτητῆ-χρήστη ὀδηγούμαστε στὴ συνολικὴ ἑκταση τῶν γαιῶν τοῦ νοικοκυριοῦ, μὰ καὶ ἡ ἀπογραφή τῶν κτημάτων, ὅπως ἀναφέραμε, γίνεται κατὰ τοποθεσία. Ἐξάλλου χάρι σ' αὐτὸν τὸν τύπο ἀπογραφῆς ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσουμε τὸν κατακερματισμὸ τῆς γεωργικῆς ἰδιοκτησίας καὶ νὰ κάνουμε συγκρίσεις γιὰ τὴν ἑκταση τῆς οἰκογενειακῆς ἰδιοκτησίας στὶς διάφορες περιοχές. Ὁ Charles Issawi²⁶ ποὺ δούλεψε μὲ τὶς προξενικὲς ἐκθέσεις τοῦ Foreign Office, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἔτος 1863 στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία κυριαρχοῦν οἱ μικρὲς ἰδιοκτησίες. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ Μακεδονία, ὅπου ἐκεῖ ἀπαντοῦν μεγάλες ἰδιοκτησίες.

2) Τὸ καθεστῶς γαιοκτησίας καὶ οἱ ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν σ' αὐτό. Δηλαδή τὰ ποσοστὰ κατανομῆς τῆς γῆς σὲ μούλκια, βακούφια, δημόσιες γαῖες. Τὰ ποσοστὰ αὐτά, ἂν συγκριθοῦν μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν περασμένων αἰώνων, μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀποδείξεις γιὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν τόσο στὸ καθεστῶς γαιοκτησίας, ὅσο καὶ στὸ σύστημα φορολογίας τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν παρακμὴ τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐνοικίασης τῶν φόρων (iltizam, mukataa) π.χ. γιὰ τὸν 15ο αἰῶνα γνωρίζουμε ὅτι 20-30% τῆς γῆς ἦταν σουλτανικὰ χάσια, 40-45% τιμάρια, 30-20% βακούφια καὶ 10-5% μούλκια²⁷. Στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ 9.000 τιμάρια στὴ Ρούμελη καὶ 12.000 ἀντίστοιχα σὲ τρία μόνο μπεηλερμπεηλίκια τῆς Ἀνατολίας²⁸. Ἐνῶ τὸ 1831, χρονιά ποὺ κατήργησε ὁ Μαχμούτ Β' τὰ τιμάρια, ὑπάρχουν 1.000 τιμάρια στὴ Ρούμελη καὶ 1.500 στὴν Ἀνατολή²⁹.

3) Ἡ ἀξία τῆς γῆς. Ἀναφέραμε ὅτι ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχουν τὰ κτηματολογικὰ καὶ φορολογικὰ βιβλία συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ἀξία κάθε εἶδους κτήματος ποὺ ἀπογράφεται (σπίτι, μαγαζί, χωράφι, ἀμπέλι, λιβάδι, μύλος κλπ.). Αὐτὴ ἡ σειρά στοιχείων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ φτάσουμε σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀξία τῆς γῆς σὲ σχέση μὲ τὸ νόμισμα, τὰ βασικὰ εἶδη διατροφῆς, τὸ μεροκάματο. Ἐπίσης μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα γιὰ τὶς διακυμάνσεις τῆς τιμῆς τῆς γῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ διάφορα γεγονότα³⁰.

4) Ἐπένδυση στὴ γῆ. Ἀπὸ τὰ βιβλία μεταβιβάσεων τῶν κτημάτων εἶναι δυνατόν νὰ μελετηθοῦν οἱ ρυθμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους ἡ γῆ ἀλλάζει ἰδιοκτήτη καί, ἂν πρόκειται γιὰ ἀγοραπωλησίες, νὰ διακριβωθεῖ ἂν οἱ ἀγοραστὲς τῆς γῆς εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριό, ἂν ἔχουν ἤδη κτηματικὴ περιουσία καὶ ποιᾶς ἑκτασης εἶναι. Δηλαδή νὰ μελετηθεῖ κατὰ πόσο γίνεται ἐπένδυση κεφαλαίων στὴ γῆ καὶ μὲ ποῖο τρόπο. Ἐπίσης μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα

durant les années 60-70 du XIXe siècle», *δ.π.*, 1977/2, 70-92 καὶ τέλος «Documents of 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria», *δ.π.* 1988, 87-104.

26. Charles Issawi, *δ.π.*, 202-203.

27. Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakimindan Başrekâlet Arşivi*, Ἄγκυρα 1955, 40.

28. Charles Issawi, *δ.π.*, 205 σημ. 16.

29. B. Lewis, *The emergence of Modern Turkey*, Ὁξφόρδη 1968², 92.

30. Charles Issawi, *δ.π.*, 207: «The value of land is estimated to have risen by 75 percent between 1840-44 and 1859 and probably went on rising until the Great Depression of the 1870s, when it fell sharply, but in the two decades before the First World War it shot up again».

μπορούν να γίνουν έρευνες για τόν τρόπο διανομής τής οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης στους επίγονους.

5) Εικόνα καλλιεργούμενου χώρου. Ἐπό τις καταγραφές τών διαφόρων κατηγοριών κτημάτων: χωράφια (taŕla), ἀμπέλια, κήποι, βοσκότοποι (χειμαδιά καί θερινά) σχηματίζεται ἡ εἰκόνα τής κατανομής τοῦ καλλιεργούμενου χώρου μιᾶς περιοχῆς. Δέν μπορούμε φυσικά νά προχωρήσουμε σέ λεπτομέρειες γιά τήν ἔκταση τής κάθε καλλιέργειας χωριστά, δηλαδή δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπολογιστεῖ πόση ἔκταση καλλιεργεῖται μέ σιτάρι, βαμβάκι, καπνό κλπ., ἀφοῦ δέν ὑπάρχει τέτοια ἔνδειξη στοὺς κώδικες.

Χωριστὰ καταγράφονται οἱ μύλοι, τὰ ἀλώνια, δάση, μεταλλεῖα. Γιά τὰ δύο τελευταῖα μάλιστα ὑπάρχουν εἰδικὰ κτηματολογικά βιβλία ὅπου καταγράφονται οἱ ποσότητες ζυλείας, μετάλλων, κάρβουνου κλπ. πού ἐξάγονται, ἡ χώρα προορισμοῦ τους, τὰ ὀνόματα τών καραβιῶν πού τὰ μεταφέρουν.

Ἐκτός λοιπὸν ἀπὸ τὸν τομέα τής ἀγροτικῆς οἰκονομίας εἶναι δυνατόν νά γίνουν μελέτες γιά τὸ ἐμπόριο ὀρισμένων προϊόντων ἢ νά διερευνηθοῦν ζητήματα τής ἱστορίας τής πόλης. Γιά παράδειγμα μέ βάση τήν ἀπογραφή τών ἀστικῶν κτημάτων, πέρα ἀπὸ θέματα τοπογραφίας, εἶναι δυνατόν νά διερευνηθοῦν οἱ ρυθμοὶ ἀνοικοδόμησης καί νά συνδυαστοῦν μέ τή μετανάστευση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα, δηλαδή νά μελετηθεῖ τὸ φαινόμενο τής ἀστικοποίησης καί νά βρεθοῦν τὰ ποσοστὰ ἀγροτικοῦ καί ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπίσης τὸ ὕλικὸ τών κτηματολογικῶν καί φορολογικῶν βιβλίων προσφέρει πολὺτιμες πληροφορίες γιά τὶς ὀνοματοδοτικές συμπεριφορές τοῦ πληθυσμοῦ καί γιά παραπέρα τοπωνυμικές καί γλωσσολογικές διερευνήσεις. Καί κάτι ἄλλο ἀκόμη: μέ βάση ἀκριβῶς τὰ ὀνόματα τών ἰδιοκτητῶν μποροῦν νά βρεθοῦν τὰ ποσοστὰ τών γαιῶν πού κατέχουν οἱ μουσουλμάνοι καί οἱ ραγιαδες.

Γ) Δικαστικά καὶ συμβολαιογραφικά ἀρχεῖα

Ἀποτελοῦν τή διάδοχη κατάσταση τών ἱεροδικαστικῶν κωδίκων. Τὰ πρῶτα περιλαμβάνουν ἀποφάσεις, πρακτικά, καταθέσεις ἀγωγῶν, δικογραφίες, προσφυγές σέ ἀνώτερα δικαστήρια, ποινές. Τὰ συμβολαιογραφικά περιλαμβάνουν διάφορες συμβολαιογραφικές πράξεις, διαμαρτυρίες γραμματίων, καταχωρήσεις πράξεων ἐπὶ δανείων κλπ. Τέτοιο ὕλικὸ ὑπάρχει τόσο στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας ὅσο καί στὸ Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ἡρακλείου.

Τὸ ἀρχεῖακὸ αὐτὸ ὕλικὸ προέκυψε ὅταν παράλληλα μέ τὸν ἱερὸ νόμο (seriat) καί τοὺς ἐκτελεστές του, τοὺς καδῆδες καί τοὺς μουφτήδες, δημιουργήθηκαν δικαστικά σώματα, νομοθεσία, ποινικός, ἐμπορικός κώδικας κλπ. Αὐτὰ συνέβησαν μέ τὶς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζιμάτ καί τήν ὀργάνωση τής ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μέ βάση τὰ δυτικά πρότυπα³¹. Τὰ δικαστικά καί συμβολαιογραφικά ἀρχεῖα εἶναι ἐργαλεῖα μοναδικὰ γιά τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου ἢ γιά ὅσους ἱστορικοὺς διερευνοῦν τὶς κοινωνικὲς δομὲς καί τὶς νοοτροπίες μιᾶς κοινωνίας.

31. B. Lewis, *δ.π.*, 109-110 καί 114-115.

II

Ἐπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο σῶμα τουρκικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἀφορᾷ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀλλὰ τὶς τουρκόφωνες μικρασιατικὲς κοινότητες ποὺ τὸ ἔφεραν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Σύμφωνα μετὰ τὸ ὄγδοο ἄρθρο τῆς ΣΤ' σύμβασης³² τῆς Λωζάννης (30.1.1923), οἱ πρόσφυγες μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν τὴν κινητὴ περιουσία τῆς κοινότητάς τους, δηλαδή ἱερὰ κειμήλια ναῶν καὶ μοναστηριῶν καθὼς καὶ κώδικες, φερμάνια κλπ. Στὸν πρόλογο ἐνὸς λευκώματος³³ ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1930 διαβάζουμε: «ὅταν συνετελεσθῆ τῆς Μικρασιατικῆς τραγωδίας καὶ τῆς ἐπιβληθείσης αὐτῶ Ἀνταλλαγῆς, ὁ ἐν Μ. Ἀσίᾳ, Θράκῃ καὶ Πόντῳ γηγενὴς Ἑλληνισμὸς ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς ἐστίας του καὶ νὰ καταφύγῃ συντετριμμένος εἰς Ἑλλάδα, πρῶτιστον μέλημα αὐτοῦ ἐθεώρησε νὰ περισώσῃ, μετὰ τῆς ζωῆς του, καὶ συναποκομίσῃ τὰ ἱερὰ αὐτοῦ, πᾶν ὅ,τι δηλαδή ἐσυμβόλιζε τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐθνικὴν του ὑπόστασιν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων.

Καὶ κατόρθωσεν, ἐν μέσῳ τόσων κινδύνων, κακουχιῶν καὶ ἀφαντάστων δυσχερειῶν, ὑφ' ἃς ἐγένετο ὁ ἐκπατρισμὸς του, νὰ μεταφέρῃ, ὡς ἄλλος Αἰνείας, εἰς Ἑλλάδα, ὅσα ἠδυνήθη πλειότερα ἱερὰ κειμήλια Ναῶν καὶ Μονῶν, τεκμήρια ἀψευδῆ τοῦ ἐξαιρετικοῦ πολιτισμοῦ, ὃν ἀπὸ αἰῶνων ἐκαλλιέργησεν ἐν ταῖς ἐγκαταλειφθείσαις χώραις ὁ ἐκριζωθεὶς ἐκεῖθεν Ἑλληνισμὸς καὶ διετήρησεν ἀμείωτον ὑπὸ μακραίωνα καὶ ἀπηνῆ ζυγόν».

Τὸ τουρκικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ φερμάνια, χοτζέτια, μεράτια, τίτλους ιδιοκτησίας καὶ κώδικες. Εἶναι γραμμένο στὰ ὀθωμανικά, ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, καὶ με ἑλληνικοὺς χαρακτηριστῆρες, ὅταν εἶναι ἔγγραφα τῆς αὐτοδιοίκησης. Ὅλα αὐτὰ κατατέθηκαν, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, στὸ *Ταμεῖο Ἀνταλλαξίμων καὶ Κοινωφελῶν Περιουσιῶν*³⁴. Πολλὰ ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται στὶς κοινότητες, σωματεῖα καὶ συλλόγους ποὺ δημιούργησαν οἱ πρόσφυγες ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα³⁵. Ἀκόμη ἀρκετὰ βρίσκονται σὲ χέρια ιδιωτῶν, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν³⁶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ δωρεὰς ιδιωτῶν.

32. Ἄρθρον 8: «Οἱ μετανάσται θὰ ᾄσιν ἐλεύθεροι νὰ συναποκομίσωσιν ἢ νὰ μεταφέρωσι τὴν πάσης φύσεως κινητὴν αὐτῶν περιουσίαν χωρὶς διὰ τὸν λόγον τούτον νὰ τοῖς ἐπιβληθῆ τέλος τι ἐξαγωγικόν ἢ εἰσαγωγικόν οὔτε ἄλλος τι φόρος».

Ὁμοίως τὰ μέλη πάσης κοινότητος (περιλαμβανομένου τοῦ προσωπικοῦ τῶν τεμενῶν (τζαμιῶν), μοναστηριῶν (τεκκέ), ἱερατικῶν σχολῶν (μεδρεσέ), ἐκκλησιῶν, μοναστηριῶν, σχολείων, νοσοκομείων, ἐταιρειῶν, συνεταιρισμῶν καὶ νομικῶν προσώπων ἢ ἄλλων ἰδρυμάτων οἰασδήποτε φύσεως), ἡτις θέλει ἐγκαταλείψει τὸ ἔδαφος ἐνὸς τῶν συμβαλλομένων κρατῶν, δυνάμει τῆς παρούσης συμβάσεως, θὰ ἔχωσι τὸ δικαίωμα νὰ συναποκομίσωσιν ἐλευθέρως ἢ νὰ μεταφέρωσι τὴν εἰς τὴν ἑαυτῶν κοινότητα ἀνήκουσαν κινητὴν αὐτῶν περιουσίαν.

Ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῶν δύο χωρῶν θέλει παρασχεθῆ πᾶσα εὐκολία μεταφορᾶς, τῆ συστάσει τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς, τῆς προβλεπομένης ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 11». Βλ. *Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν* στὸν τόμο *Συλλογὴ συμβάσεων, νόμων, διαταγμάτων, ἐγκυκλίων κλπ. Γενικῆς Διευθύνσεως Πληθυσμῶν*, ἐπιμ. Πέτρου Κ. Καραουλάνη, Ἀθήνα 1924, 6-7 καὶ ἐπίσης Κ. Σβολόπουλος, *Ἡ ἀπόφασις γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴν ἀνταλλαγὴν τῶν πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981.

33. *Ἐπὶ κειμήλια Ναῶν καὶ Μονῶν τῶν Ἀνταλλαξίμων*, Ἀθήνα 1930· βλ. ἐπίσης *Ἐκθεσις πεπραγμένων Ταμείου Ἀνταλλαξίμων κοινωφελῶν καὶ κοινωφελῶν περιουσιῶν 1929-1937*, Ἀθήνα 1937.

34. Βλ. τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ Παύλου Λαζαρίδη στὸν κατάλογο τῆς *Εἰδικῆς ἔκθεσης κειμηλίων προσφύγων*, Ἀθήνα 1982. Ἡ ἔκθεσις ἐγένετο ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν τὸν Νοέμβριον τοῦ 1982.

35. Κ. Μαμώνη, «Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μικρασιατικοῦ Συλλόγου ΑΝΑΤΟΛΗ», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), 123-150.

Μετά τη διάλυση του Ταμείου Ἀνταλλαζίμων τὰ ἔντυπα κατατέθηκαν στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐνῶ τὸ σῶμα τῶν κωδίκων στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ καταλογογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν Κ. Ἀθ. Διαμάντη³⁷. Στὸ μουσεῖο Μπενάκη ὑπάρχουν 25 μπεράτια μικρασιατικῶν μητροπόλεων καθὼς ἐπίσης καὶ χειρόγραφα. Ἐπίσης, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, ὑπάρχουν περίπου 30 τουρκόφωνοι κώδικες καὶ ἀντίγραφα φερμανίων, χοτζετιῶν καὶ τίτλων ἰδιοκτησίας³⁸ στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.

Ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἀφορᾷ τὴν Μ. Ἀσία ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ κώδικες ποὺ κρατοῦσαν οἱ κατὰ τόπους ἐκκλησίες καὶ κοινότητες. Ἀφοροῦν τὸν 19ο αἰῶνα καὶ φτάνουν ὡς τὸ 1922. Ἐλάχιστοι κώδικες τοῦ 18ου αἰῶνα σώζονται. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ χωρίζεται σὲ δύο κατηγορίες:

α) *κώδικες μητροπόλεων καὶ ἐκκλησιῶν*, ὅπου καταγράφονται ἔσοδα καὶ ἔξοδα, βαπτίσεις, γάμοι, διαθήκες. Ἐδῶ ἐπίσης ἀπογράφονται μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς Ἀνταλλαγῆς τὰ ἱερά σκευῆ καὶ τὰ κτήματα τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν.

β) *κώδικες κοινοτικοί*. Περιλαμβάνουν πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς δημογεροντίας, κανονισμοὺς σωματείων, πωλητήρια, δωρητήρια, συμβόλαια δασκάλων, ἔξοδα συντήρησης σχολείων, πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους, ὅπως καὶ διάφορες ἐνθυμήσεις γιὰ σεισμούς, λιμοὺς κλπ.

Ἄναφερθήκαμε στὸ περιεχόμενο τῶν τουρκικῶν ἀρχείων, δίνοντας σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς τὸν τύπο τῶν ἐγγράφων ποὺ περιλαμβάνουν. Περισσότερη ἔμφαση δόθηκε στὶς σειρὲς ποὺ ὑπάρχουν, καὶ πρόχειρα σκιαγραφήσαμε τοὺς τομεῖς ποὺ ἀνοίγονται στὴν ἔρευνα μιᾶς μακρόχρονης περιόδου τῆς ἱστορίας μας. Ἡ καταλογογράφηση τοῦ καὶ ἡ δημοσιοποίησή στὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινὸ θὰ προῆγε σημαντικὰ τὴ γνώση μας γύρω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἐπίσης θὰ συντελοῦσε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου τῆς Τουρκολογίας στὴ χώρα μας.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

36. Μ. Κουρουπού, «Ἑλληνόφωνοι κώδικες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», *Δελτίο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 2 (1981), 221-241.

37. Κ. Α. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τ. 11, Ἀθήνα 1972, 407-474. Μιὰ πρώτη λεπτομερὴς καταγραφή τοῦ περιεχομένου της, ἀνέκδοτη ὁμῶς, ἐγινε τὸ 1939 ἀπὸ τὸν Κ. Μ. Ἀποστολίδη. Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν διαθέτει ἕνα δακτυλόγραφο ἀνάτυπο. Ἀπὸ μιὰ πρώτη συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο καταλόγων προκύπτουν ὀρισμένα προβλήματα ταύτισης. Ὑπάρχουν π.χ. κώδικες στὸν κατάλογο τοῦ Κ. Μ. Ἀποστολίδη ποὺ στὸν κατάλογο τῶν ΓΑΚ ἀναφέρονται ὡς ἀπολεσθέντες, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἔχουν ἀλλάξει ἀπλῶς ἀριθμὸ. Ἐτοιμάζεται λεπτομερὴς κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ΓΑΚ (ἑλληνόφωνων καὶ τουρκόφωνων) ἀπὸ τὴς Ματούλα Κουρουπού καὶ Ε. Μπαλτά.

38. Πρόκειται νὰ ἐκδώσουμε κατάλογο τοῦ τουρκικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ τοῦ ΚΜΣ στὸν 7ο τόμο τοῦ *Δελτίου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*.